Historia scholastica

2025
11

Mezinárodní časopis
pro dějiny výchovy a vzdělání

International Review
for History of Education

Národní pedagogické muzeum
a knihovna J. A. Komenského

Praha 2025

Historia scholastica
Číslo 2, prosinec 2025, ročník 11
Number 2, December 2025, Volume 11

Šéfredaktor ***Editor-in-chief***
PhDr. Jan Šimek, Ph.D. (jan.simek@npmk.cz)

Zástupce šéfredaktora ***Deputy Editor***
Mgr. Jakub Seiner (seiner@npmk.cz)

Redakční rada ***Editorial Board***
prof. PhDr. Martin Holý, Ph.D. (Historický ústav Akademie věd ČR)
doc. PhDr. Dana Kasperová, Ph.D. (Technická univerzita v Liberci)
prof. PhDr. Jiří Knapík, Ph.D. (Slezská univerzita v Opavě)
prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc. (Univerzita Pardubice)
prof. PhDr. Karel Rýdl, CSc. (Univerzita Pardubice)
doc. Mgr. Jaroslav Šebek, Ph.D. (Univerzita Karlova v Praze a Akademie věd ČR)
doc. PhDr. Růžena Váňová, CSc. (Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze)
Mgr. Magdaléna Šustová (Muzeum hlavního města Prahy)
prof. Dr. Marta Brunelli, Ph.D. (Università di Macerata)
prof. Dr. Antonella Cagnolati (Università di Foggia)
prof. Dr. Marcelo Caruso (Humboldt Universität Berlin)
prof. Dr. Lucien Criblez (Universität Zürich)
prof. Andreas Fritsch (Deutsche Comenius Gesellschaft)
prof. Dr. Gerald Grimm (Universität Klagenfurt)
prof. Dr. Andreas Hoffmann-Ocon (Pädagogische Hochschule Zürich)
prof. PhDr. Blanka Kudláčová, Ph.D. (Trnavská univerzita v Trnave)
prof. Dr. Eva Matthes (Universität Augsburg)
prof. Dr. András Németh (Eötvös Loránd Tudományegyetem Budapest)
prof. Dr. Jürgen Oelkers (Emeritus Professor Universität Zürich)
prof. PhDr. Jaroslav Pánek, DrSc., dr.h.c. (Historický ústav Akademie věd ČR)
prof. Dr. Simonetta Polenghi, Ph.D. (Università Cattolica del Sacro Cuore Milano)
prof. Dr. Edvard Protner (Univerza v Mariboru)
prof. Dr. Dr.h.c. Ehrenhard Skiera (Univ. Prof. a.D. Europa-Universität Flensburg)

Výkonná redaktorka ***Executive Editor***
Mgr. Lucie Bortová (bortova@npmk.cz)

Vydavatel ***Publisher***
Národní pedagogické muzeum a knihovna J. A. Komenského
Valdštejnská 20, 118 00 Praha 1, Česká republika, IČ 61387169, www.npmk.cz

Obálka a grafická úprava ***Cover and Graphic Design***
Pavel Průša

Sazba ***Type Setting***
Mgr. Lucie Bortová

Tisk ***Printed by***
Tiskárna PROTISK, s. r. o., Rudolfovská 617, 370 01 České Budějovice, Česká republika

Časopis Historia scholastica vychází 2× ročně. *Historia scholastica is published twice a year.*

Indexováno v ***Indexed in***
SCOPUS, ERIH+, DOAJ, EBSCO, Ulrich's Periodicals Directory

ISSN 1804-4913 (print), ISSN 2336-680X (online)
Číslo registrace MK ČR E 22258

Obsah
Contents

Úvodník
Editorial

9 —— Martina Halířová

Studie
Studies

15 Než přijde Felbiger. Vídeňská předehra tereziánské školské reformy, role F. K. Kressela von Qualtenberg a počátky pražské normální školy

Until Felbiger Comes. The Viennese Prelude to the Theresian School Reform, the Role of F. K. Kressel von Qualtenberg and the Beginnings of the Prague Normal School

—— Daniela Tinková

41 Felbiger a okruh jeho uhorských spolupracovníkov

Felbiger and His Circle of Hungarian Collaborators

—— Eva Kowalská

61 Ideové prepojenie Allgemeine Schulordnung a Ratio educationis

Ideological Connection Between Allgemeine Schulordnung and Ratio Educationis

—— Miroslava Slezáková

73 Rozvoj sítě triviálních škol na Moravě na konci 18. století

The Development of the Network of Minor Schools in Moravia at the End of the 18th Century

—— Veronika Macháňová

99 Školní budovy na panstvích Hranice a Lipník nad Bečvou na konci 18. a počátku 19. století

School Buildings on the Estates of Hranice and Lipník nad Bečvou at the End of the 18th and Beginning of the 19th Centuries

—— Helena Kovářová

115 Štólové poplatky jako jeden ze zdrojů finančního zabezpečení učitelů ve druhém desetiletí 18. století

Parish School Teachers in Bohemia at the Beginning of the 18th Century and the Amount of Ecclesiastical Fees as a Source of Income

—— Miloš Sládek

Studie
Studies

131 Jazyk a vzdělání jako klíč k proměně židovské společnosti: počátky sekulárního vzdělávání českých Židů

Language and Education as the Key to the Transformation of Jewish Society: The Beginnings of Secular Education of Jews in Bohemia

—— Iveta Cermanová

157 Staré texty pro nové žáky. Učebnice židovských sekulárních škol v českých zemích na konci 18. století

Old Texts for New Pupils: Textbooks of Jewish Secular Schools in the Czech Lands at the End of the 18th Century

—— Andrea Jelínková

177 Protestantské konfesijní školy v českých zemích z kvantitativního hlediska

A Quantitative Analysis of Protestant Confessional Schools in the Czech Lands

—— Zdeněk R. Nešpor

193 Školní docházka, sociální složení a postavení žáků hlavní školy v pevnostním Hradci Králové na přelomu 18. a 19. století

School Attendance, Social Composition and the Status of Pupils at the Main School in the Fortress Town of Hradec Králové at the Turn of the 18th and 19th Centuries

—— Milena Lenderová

211 Gramotnost v řemeslnickém prostředí

Literacy in the Context of Craftsmanship

—— Jana Stráníková

233 Farní školy na Táborsku v roce 1713 z pohledu přípravných spisů pro tereziánský katastr

Parish Schools in the Tábor Region in 1713 in the Light of the Preparatory Documents for the Theresian Cadastre

—— Tereza Wiendlová

Studie
Studies

243 Tereziánský školský řád a táborské školství do poloviny 19. století

The Theresian School Order and the Education System in Tábor until the Mid-19th Century

—— Miroslav Novotný

Recenze
Book review

263 Halířová, Martina & Linda, Jaromír (eds.), 2024. *Všeobecný školní řád Marie Terezie z roku 1774. Edice původního českého překladu (1776)*

Halířová, Martina & Linda, Jaromír (eds.), 2024. Maria Theresa's General School Ordinance of 1774: An Edition of the Original Czech Translation (1776)

—— Petr Odehnal

269 Šimek, Jan, 2025. *Bzukot školních zahrad. Od tereziánských reforem po současnost*

Šimek, Jan, 2025. The Buzz of School Gardens: From the Theresian Reforms to the Present

—— Magdaléna Šustová

Ediční poznámka
Editor's note

Vážené čtenářky, vážení čtenáři,
dovolujeme si Vás informovat o změnách v redakčním týmu našeho časopisu. Tomáš Kasper se začátkem roku 2025 po dlouholetém a vysoce záslužném vedení redakce rozhodl vzdát se funkce šéfredaktora. Pracovní poměr v Národním pedagogickém muzeu v listopadu 2024 ukončila Markéta Pánková, která zastávala funkci zástupkyně šéfredaktora a nemalou měrou se podílela na podobě a odborné úrovni periodika. Oba jmenovaní se ještě podíleli na přípravě čísla 1/2025. Aktuální číslo 2/2025 je prvním, které vzniklo plně v gesci nového redakčního vedení. Funkci šéfredaktora nyní zastává Jan Šimek, jeho zástupcem se stal Jakub Seiner. Oba jsou respektovanými autory řady studií z oblasti dějin školství a zároveň dlouholetými pracovníky Národního pedagogického muzea a knihovny J. A. Komenského, které je od roku 2025 jediným vydavatelem časopisu.

Věříme, že kontinuita odborné kvality a otevřenost k novým podnětům budou i nadále charakteristickými rysy našeho periodika.

Za Národní pedagogické muzeum a knihovnu J. A. Komenského

Klára Ehrlich
ředitelka

Dear Readers,
we would like to inform you about several changes within the editorial team of our journal. At the beginning of 2025, after many years of distinguished and highly commendable service, Tomáš Kasper decided to step down from his position as Editor-in-Chief. In November 2024, Markéta Pánková concluded her employment at the National Pedagogical Museum; she had served as Deputy Editor-in-Chief and

contributed significantly to the journal's profile and scholarly quality. Both colleagues were still involved in preparing issue 1/2025. The present issue, 2/2025, is the first produced entirely under the responsibility of the new editorial leadership. The role of Editor-in-Chief is now held by Jan Šimek, with Jakub Seiner serving as his deputy. Both are respected authors of numerous studies in the history of education and long-standing staff members of the National Pedagogical Museum and Library of J. A. Comenius, which has been the journal's sole publisher since 2025.

We trust that continuity in scholarly quality and openness to new ideas will continue to remain hallmarks of our periodical.

On behalf of the National Pedagogical Museum and Library
of J. A. Comenius,

Klára Ehrlich
Director

Úvodník
Editorial

Vážené a milé čtenářky, vážení a milí čtenáři,
druhé číslo časopisu vydané v roce 2025 je věnováno 250. výročí od vydání *Všeobecného školního řádu*, který vstoupil v platnost dne 6. 12. 1774. Toto nařízení vydané Marií Terezií zpřístupnilo základní vzdělání širokým vrstvám společnosti a spolu s dalšími dokumenty, jako byla *Metodní kniha pro učitele*, určilo podobu základního školství, zavedlo osnovy, metody výuky, stanovilo kvalifikaci učitelů a organizaci škol. Uvedenými kroky byly položeny základy, na kterých stojí současné školství.

Příspěvky obsažené v tomto čísle se zaměřují především na 18. století. Na jeho obsahu se podíleli renomovaní čeští i slovenští badatelé zabývající se osvícenstvím i studenti doktorandských programů.

Daniela Tinková popisuje méně známou fázi přípravy tereziánské školské reformy, která směřovala k sekularizaci a zavedení němčiny jako vyučovacího jazyka. Eva Kowalská reflektuje úlohu Felbigera v Uhersku, zejména při založení první normální školy v Prešpurku (1775). Snahy o unifikaci školství v Uhersku však narazily na odpor kvůli náboženským rozdílům. Miroslava Slezáková porovnává rakouský školní řád a *Ratio educationis* platný v Uhersku, zdůrazňuje jejich společné rysy (např. snahu o centralizaci a modernizaci školství) i rozdíly (větší autonomie v Uhersku, vliv náboženských poměrů). Ukazuje také odlišný vývoj školství v západní a východní části monarchie.

Studie Veroniky Macháňové sleduje rozvoj sítě triviálních škol na Moravě po roce 1774, jejich regionální specifika, klíčové aktéry a postavení nekatolických škol. Na základě archivních pramenů analyzuje reálnou implementaci školních reforem v kontextu habsburské monarchie. Helena Kovářová zkoumá financování výstavby triviálních škol na střední Moravě po roce 1774. Zaměřuje se především na roli pozemkové vrchnosti a patronátní povinnosti Dietrichsteinů. Na základě

školských fasí a vrchnostenské agendy sleduje vývoj na panství až do počátku 19. století.

Článek Miloše Sládka se zabývá finančním zabezpečením učitelů farních škol v Čechách na počátku 18. století, zejména příjmy ze štólových poplatků. Ukazuje, že učitelé měli výrazně nižší příjmy než faráři.

Zavedením vzdělávací povinnosti pro české Židy v 80. letech 18. století v rámci josefínských reforem se zabývá příspěvek Ivety Cermanové. Ukazuje vznik dvojkolejného systému kombinujícího státní sekulární výuku s tradiční náboženskou výukou. Pozornost je věnována počátkům německo-židovského školství, formám výuky v různých obcích a dlouhodobým dopadům těchto změn na židovskou komunitu. Andrea Jelínková analyzuje používané učebnice v židovském prostředí (zejména slabikáře a čítanky) mezi 80. lety 18. století a počátkem 19. století a porovnává je s učebnicemi pro křesťanské školy. Výzkum ukazuje, jak se učebnice přizpůsobovaly specifickému postavení Židů a jak reformy ovlivnily podobu židovského vzdělávání. Protestantskému školství se věnuje příspěvek Zdeňka R. Nešpora. Autor konstatuje, že zatímco české reformované školy postupně zanikaly, německé luterské školy často fungovaly až do druhé světové války. Autor na konkrétních příkladech sleduje vznik těchto škol a uvádí příčiny jejich zániku.

Vývoj obecného školství v Hradci Králové od tereziánských reforem do 2. poloviny 19. století sleduje ve svém příspěvku Milena Lenderová, ukazuje proměnu od neodborné výuky v provizorních podmínkách k systému kvalifikovaných učitelů a stovek žáků. Studie se zaměřuje na počet a sociální složení žáků, mezi nimiž byly výrazně zastoupeny děti vojáků a drobných výrobců. Na základě analýzy rodinné korespondence poukazuje Jana Stráníková na vliv vzdělání a rodinného prostředí na rozvoj psaného jazyka. Tereza Wiendlová zkoumá farní školství na Táborsku na počátku 18. století na základě duchovních tabel vyhotovených pro tereziánský katastr. Přibližuje čtenářům rozdíly mezi městskými a venkovskými školami, nízké příjmy učitelů, špatný stav budov a poukazuje na vliv chudoby regionu na vzdělávání. Na její studii navazuje Miroslav Novotný, který sleduje vývoj školství v královském městě Tábor od osvícenských reforem do poloviny 19. století. Zmiňuje

působení významných osobností a ukazuje, jak se Tábor postupně zařadil mezi vzdělanostní centra jižních Čech.

Tematické číslo obsahuje pestrou směsici příspěvků a přináší originální poznatky, ať už jde o sekularizaci školství, regionální specifika, financování škol, nebo vývoj vzdělávání židovské a protestantské komunity. Zastoupeny jsou makrohistorické analýzy a mikrohistorické sondy do konkrétních regionů, škol a komunit.

Příspěvky obsažené v tomto čísle reflektují historické kořeny našeho školství a zároveň nabízí hluboký vhled do proměn vzdělávání v habsburské monarchii.

Martina Halířová
editorka čísla 2/2025

Studie
Studies

15 Daniela Tinková

41 Eva Kowalská

61 Miroslava Slezáková

73 Veronika Macháňová

99 Helena Kovářová

115 Miloš Sládek

131 Iveta Cermanová

157 Andrea Jelínková

177 Zdeněk R. Nešpor

193 Milena Lenderová

211 Jana Stráníková

233 Tereza Wiendlová

243 Miroslav Novotný

Staré texty pro nové žáky. Učebnice židovských sekulárních škol v českých zemích na konci 18. století[1]

Andrea Jelínková[a]

[a] The Library of the Czech Academy of Sciences, Czech Republic
jelinkova@lib.cas.cz

Received 19 March 2025
Accepted 7 April 2025
Available online 31 December 2025

DOI 10.82130/hs2025-02-008

Abstract **Old Texts for New Pupils. Textbooks of Jewish Secular Schools in the Czech Lands at the End of the 18th Century**

This paper focuses on textbooks used in Jewish secular schools and published in Bohemia and Moravia from 1780s to the early 19th century, after the reforms of Jewish education were introduced in the Czech lands. It will concentrate on the primer and the reader. It examines the circumstances of the creation of these two textbooks and the method of their compilation. On the basis of a comparison with textbooks for Christian schools, it analyses the extent to which they reflect the specific situation of the Jews, especially in terms of religion, language and culture. The results of the research reveal how the reform of Jewish education from its introduction in 1781–1782 to the beginning of the 19th century is reflected in the textbooks used in Jewish secular schools in the Czech lands.

Keywords Jewish education, textbooks for Jewish schools, reform of Jewish education, Jewish secular schools, Jews in Bohemia and Moravia

Úvod

Židovské školství se pod vlivem reforem Josefa II. zásadně změnilo. Dvorský dekret, resp. patent vydaný Josefem II. pro české (1781) a moravské židy (1782) (podrobněji a s přehledem dosavadní literatury Cermanová, 2020) rozšířil školskou reformu vyjádřenou ve všeobecném školním řádu z roku 1774 i na židovské školství. De facto tak stát zavedl

1 Tato studie vznikla v rámci institucionální podpory výzkumu Knihovny Akademie věd ČR, v. v. i. (RVO: 67985971).

povinnost sekulárního školství v zemském jazyce, což bylo ve stávajícím systému židovského vzdělávání novinkou. Systém židovského vzdělávání byl popsán poměrně nedávno (Cermanová, 2023, s. 25–29 i s odkazy na další literaturu k tématu). Stručně tedy připomeňme, že do té doby byli vzděláváni téměř výlučně chlapci a výuka se omezovala na hebrejštinu a náboženská témata. Základy náboženské praxe a etické výuky získávaly děti v domácím prostředí. Od cca pěti let věku pak chlapci navštěvovali nižší školy (*cheder*), kde se učili základy čtení a psaní v hebrejštině a věnovali se studiu Tóry (Pentateuch). Starší a nadaní chlapci od cca 12 let mohli pokračovat na navazující vyšší náboženské škole (*ješiva*), kde se studoval základní pramen židovského náboženského práva, Talmud.

Cílem josefínských reforem bylo v první řadě zmenšit kulturní a jazykové rozdíly mezi Židy a jejich okolím a více integrovat židovské obyvatelstvo do státních struktur. Z hlediska státní politiky bylo součástí snah o integraci i odstranění židovského vernakulárního jazyka (jidiš či jüdischdeutsch), a to za každou cenu: toleranční patent nařizoval vést úřední dokumenty v němčině a kromě toho se uvažovalo i o budoucím zákazu tisknout knihy v těchto jazycích a dovážet je (Singer, 1934, s. 198–199).[2] Napomoci k tomu mělo i zavedení sekulární výuky v němčině. Snahou státu bylo Židy vzdělat, a zvýšit tak jejich využitelnost pro státní ekonomiku. Soudobým diskurzem šlo státu o *Verbesserung der Juden*, polepšení Židů.[3] Není tak překvapivé, že se židovské sekulární školství zaměřilo především na výuku německého jazyka a dále etiky či morálky. Kromě těchto předmětů se v židovských sekulárních školách vyučovala i matematika, zeměpis a přírodopis.

---

2 Tento návrh obsahovalo dobrozdání J. A. Rieggera, o němž se podrobněji zmíním dále. K zákazu tisku knih v jidiš v této době nedošlo. Dovoz veškerých knih v hebrejštině i jidiš do habsburské monarchie byl ovšem zakázán v roce 1802. Podrobněji Cermanová, 2012, s. 227. Děkuji dr. Ivetě Cermanové za připomínky k textu.

3 Termín přejatý z názvu pojednání Christiana Wilhelma Dohma *Ueber die bürgerliche Verbesserung der Juden*, Berlin und Stettin: bey Friedrich Nicolai, 1781. Podrobněji ke vztahu státu a Židů Cermanová, 2020, s. 5–57.

Náboženské versus světské vzdělávání

Vývoji židovského školství především v německých zemích se věnuje několik prací, z nichž většina vyšla v ediční řadě *Jüdische Bildungsgeschichte in Deutschland* editorek Uty a Ingrid Lohmannových.[4] V českých zemích je podrobně zdokumentovaná především činnost pražské židovské hlavní školy, a to jak dobovými prameny (Böhm, 1784; Böhm, 1785; Wiener, 1785; Wanniczek, 1832), tak moderními studiemi (Kestenberg-Gladstein, 1969; nověji Hecht, 2002; Hecht, 2008; Hecht, 2011), a dále školství v Haliči (Sadowski, 2010). Práce Louise Hecht i Dirka Sadowskiho se mimo jiné věnují také učebnicím; převážně na ně se pak zaměřuje samostatná přehledová práce (Glasenapp & Nagel, 1996, ke sledovanému období především s. 15–64) i další dílčí studie (Nagel, 2015 s přehledem starší literatury).

Zde pouze stručně připomeňme, že podle tolerančního patentu byli Židé povinni zřídit sekulární školy v každém větším městě (triviální školy). V sídle zemské správy (Praha) pak měla být zřízena větší, tzv. hlavní škola, kde se mimo výuku žáků školili i budoucí učitelé.[5] V místech s malým počtem obyvatel, kde nebylo možno zřídit židovskou školu, měly židovské děti navštěvovat křesťanské školy (Cermanová, 2023, s. 40–41). Náklady na zřízení a provoz školy nesly židovské obce. V habsburské monarchii bylo židovské sekulární školství nařízeno státními úřady, na rozdíl od např. Pruska: berlínská Jüdische Freyschule byla projektem židovských osvícenců, *maskilim* (k ní Lohmann, 2001).

---

4 Podrobně k ediční řadě viz https://www.ingridlohmann.de/JF/Schriftenreihe.htm.

5 Brno, sídlo zemské správy Moravy, patřilo mezi královská města a Židé zde sídlit nesměli. Židovské hlavní školy se v dobových pramenech často nazývají často i jako normální školy. Oproti jiným školám tohoto typu měly normální školy rozšířenou výuku a sloužily i ke vzdělávání budoucích učitelů. V tomto smyslu byla židovská hlavní škola v Praze zároveň školou normální. Dále se židovské sekulární školy často označují i jako německé školy (deutsche Schulen), případně normální školy (Normalschulen). V tomto textu se věnuji především sekulárním, tj. normálním židovským školám. Podrobněji k terminologii viz Přehled typů základních škol na českém území od roku 1774, dostupné z: https://npmk.gov.cz/sites/default/files/2023/Misc/P%C5%99ehled_typ%C5%AF_z%C3%A1kladn%C3%ADch_%C5%A1kol_na_%C4%8Desk%C3%A9m_%C3%BAzem%C3%AD_od_roku_1774.pdf.

Paralelně se sekulární výukou pod dohledem státu ovšem nadále probíhala výuka v židovských náboženských školách (*cheder*, *ješiva*). Zároveň, a to bylo podmínkou židovských představitelů v čele s tehdejším rabínem Ezechielem Landauem (1713–1793) při jednáních se státním radou Ferdinandem Kindermannem von Schulstein (1740–1801) o zakládání židovských sekulárních škol na podzim roku 1781, nesměly nově vzniklé školy narušit primární postavení náboženského vzdělávání, které bylo z pohledu tradičních židovských kruhů nejdůležitější (k jednání Glasenapp & Nagel, 1996, s. 25–27, Hecht, 2011, s. 345–346). Výuka v nových židovských školách měla být striktně nábožensky neutrální.

Abychom ovšem dopad nově zavedeného sekulárního školství nepřecenili, je důležité připomenout reálnou situaci. Docházka do židovských škol se vztahovala na děti od 10 let do 13 let,[6] nejdříve na chlapce, později i na dívky – v Praze existovala židovská dívčí škola od roku 1784. Výuka probíhala pět dní v týdnu, čtyři hodiny v létě a dvě hodiny v zimě v odpoledních hodinách (Wiener, 1785, s. 26), přičemž věk dětí i počet vyučovacích hodin se v průběhu let mírně měnil a upravoval. Židovské sekulární školy navštěvovala asi třetina nebo čtvrtina dětí, na něž se povinnost vztahovala, a jednalo se spíše o chudší děti. Ty z majetnějších rodin měly častěji domácí výuku, během níž dostávaly i základy světského vzdělání včetně výuky cizích jazyků, především němčiny, a to podle zámožnosti i míry akulturace svých rodičů. Na omezený vliv nových škol, zejména na jazyk, upozorňuje i zpráva nejvyššího guberniálního rady Johanna Antona von Rieggera o stavu vzdělanosti českých Židů z roku 1786, tedy čtyři roky po založení škol: podle něj Židé mluví „jüdischdeutsche korupte misch-maschsprache“, a dále připomíná, že existuje mnoho židovských dětí, které neumí pojmenovat stovky věcí správně německy, ale pouze v židovské řeči (citováno dle Singer, 1934, s. 196).

6 Ve věku 13 let se židovský chlapec stával plnoprávným členem náboženské obce, tento přechodový rituál je tradičně spojen s oslavou bar micva.

Z pohledu státních úředníků představovala neznalost jazyka zásadní problém. Ačkoli se Rieggerův názor může jevit jako přehnaný, potvrzují jej i tehdejší židovské prameny, jako například zpráva Mosese Wienera, učitele na pražské židovské hlavní škole: „Kdo by věřil [tomu], že národ, který se většinou živí obchodováním mezi Němci, obvykle neumí německy ani psát, ani číst? Přesto píší a mluví, ale jak? Takže nemůžeme mít skutečnému Němci za zlé, když si hořce stěžuje na kruté týrání své národní řeči“ (Wiener, 1785, s. 13, překlad autorka). Wiener nesporně reflektoval reálnou situaci z vlastní zkušenosti, nicméně zde jako by zcela přebíral narativ státních úředníků i státního rady Rieggera.

Jazyk a etika

Výuka na židovských normálních školách zahrnovala čtení, psaní, matematiku, přírodopis a mravouku. V duchu osvícenského optimismu se přitom kladl důraz na zemský jazyk a dále na etiku. Tyto dva okruhy předmětů spolu souvisí více, než je na první pohled zjevné: propojení jazyka a morálky vychází z představ osvícenců, že jazyk bez pravidel neumožňuje správné chápání, poznání a vědění (k tomu zejména Sadowski, 2010, s. 175–181). V tom se ostatně shodují jak židovští osvícenci *maskilim*, tak státní úředníci.

Připomeňme, že mluveným jazykem Židů v českých zemích byla jidiš, jazyk vzniklý ve středověku z hornoněmeckého dialektu s příměsí hebrejštiny a slov ze slovanských a románských jazyků (podrobněji Aptroot & Gruschka, 2010). Zhruba od poslední čtvrtiny 18. století se západní jidiš postupně přibližovala němčině – pro tuto pozdní fázi jidiš se vžil termín přechodová západní jidiš (Soxberger, 2015, s. 69), jüdischdeutsch či Ashkenazic German (Wexler, 1981; Uličná, 2016, s. 162). Tento jazyk či etnolekt (Balík, 2015, s. 12, pozn. 5), se blíží němčině v syntaxi, morfologii i slovní zásobě, vždy se však zapisuje či tiskne hebrejskými literami. Přestože se Židé německy domluvili, nejednalo se rozhodně o tzv. Hochdeutsch a v dobových pramenech je zmiňován i jejich

specifický akcent (Wiener, 1785, s. 68).[7] V nežidovském prostředí byl jazyk jidiš považován za zkaženou němčinu, hatmatilku a jazyk bez pravidel. Jidiš byla zároveň prezentována jako jazyk lůzy a spodiny a mnoho výrazů z jidiš přešlo do argotu.[8]

Se zesměšněním židovského jazyka se přitom setkáváme i v neutrálních a seriózně se tvářících dobových pojednáních. Pražský cenzor hebrejských knih a hebraista Leopold Tirsch (1733–1788) ve své učebnici jidiš *De lectione judeo-germanica* cituje fiktivní dopis mezi dvěma Židy, končící výzvou „pošli mi nějaké víno a pálenku" a postskriptem: „pošli mi i *chumaš* a několik *majsesforim* [tj. Pentateuch a knihy jidiš legend a příběhů], protože mi můj předchozí *bachur* [student] ukradl všechny knihy, a já bych se chtěl pomodlit noční modlitbu".[9]

Výuka jazyka v židovských normálních školách se tedy soustředila na němčinu, nácvik správné výslovnosti, čtení a psaní, stylistiku či diktáty. Druhým středobodem zájmu v těchto školách byla výuka etiky. Vyplývá z představy, že Židé jsou sice mimo jiné i kvůli jazyku mravně pokřivení, avšak v duchu osvícenského optimismu je lze napravit (k tomu zejména Sadowski, 2010, s. 177–178). Tomu odpovídala i struktura a koncepce vydávaných a používaných učebnic.

---

7 Dobová příručka učitele matematiky a přírodních věd na židovské hlavní škole Simona Gunze (též Gunzenhausen) se podrobně věnuje správné výslovnosti samohlásek (o, u) i souhlásek (s, ch aj.). Viz Gunz, Simon: *Praktische Bemerkungen und Vorschläge, zur Verbesserung des Lesefaches, für angehende deutsche Haus= und Schullehrer, vorzüglich jene der jüdischen Jugend*, … Praha: Tiskárna normální školy, 1792, BCBT10924, s. 11–16.

8 Zmiňme zde například Puchmajerův slovníček výrazů českých zlodějů (*Hantýrka*), jenž vyšel jako příloha k jeho mluvnici romštiny, který obsahuje mnoho výrazů z hebrejštiny, resp. jidiš. Puchmajer, Antonín Jaroslav: *Románi Čib, das ist Grammatik und Wörterbuch der Zigeuner Sprache, nebst einigen Fabeln in derselben, dazu als Anhang die Hantýrka, oder die Čechische Diebessprache*. Prag: Auf Kosten der Josepha verwittweten Vetterl von Wildenbrunn, 1821.

9 [Tirsch, Leopold]: *De lectione judaeo-germanica*… Praha: Tiskárna jezuitská – Jan Jiří Schneider, faktor, 1769, BCBT14345, nepag., s. [6]. Dodejme, že uvedené knihy nejsou k modlitbě zapotřebí.

Učebnice pro novou dobu

Podrobně se nyní zaměříme na základní školní pomůcku, učebnice. Učebnice používané v normálních školách, stejně jako školy samotné, vycházely ze zásad náboženské tolerance (podrobněji i s přehledem starší literatury Čornejová [ed.], 2020, s. 138–168). Byly ovlivněny tehdejší myšlenkou filantropismu vycházející z pedagogických názorů Basedowových, Pestalozziho a dalších a měly být nadkonfesijní (Wiener, 1785, s. 26). Pro potřeby normálních škol tak vznikly nové učebnice podle tzv. normální metody vypracované Ignácem Felbigerem. Vydáváním, kontrolou a distribucí učebnic byla pověřena Komise pro normální školy, která převzala do své správy zrušenou jezuitskou tiskárnu v pražském Klementinu (Mádlová, 2017, s. 63–71). Učebnice pro potřeby normálních škol se dále tiskly i v Brně a ve Vídni.

Již bylo zmíněno, že na židovských sekulárních školách se kladl největší důraz na výuku němčiny a etiky. Pouze pro tyto předměty vznikly zvláštní učebnice. Přestože součástí kurikula byla od nižších tříd také matematika a ve vyšších třídách i geometrie (Erdmesskunde), základy geografie (Karte Böhmens/kaiserlichen Staaten), přírodovědy (Naturgeschichte, Naturlehre) a dějin (Weltgeschichte), pro tyto předměty se zřejmě užívaly stejné učebnice jako v křesťanských školách. Jediné specifické učebnice pro židovské žáky německých škol v českých zemích tak byly slabikář (*Namenbüchlein*, *Buchstabierbüchlein*) a čítanka (*Lesebuch*), používaná pro výuku etiky. Nešlo ovšem o nové učebnice, ale o přepracování či adaptaci učebnic pro křesťanské školy.

Tento postup v zásadě vycházel ze snahy dodržet jednotnou koncepci učebnic normálních škol a současně z nedostatku času na jejich přípravu: jednání mezi Ferdinandem Kindermannem a rabínem Ezechielem Landauem proběhla v listopadu 1781, přičemž židovská hlavní škola v Praze (Israelitische Hauptschule) byla otevřena už v květnu 1782. Mnohem zásadnější byl ovšem rezervovaný přístup židovských představitelů, konkrétně vrchního rabína Ezechiela Landaua, k sekulárnímu školství (obecněji o reakcích E. Landaua na tehdejší dění viz Sládek, 2011). O přepracování nebo dokonce nový text čítanky či učebnice etiky židovská strana neměla zájem. Dobové prameny s ohledem na diplomacii sice eufemisticky tvrdí, že: „ sie selben [židovští představitelé] nicht

im Stande waren“ (Böhm, 1784, s. 139–140), ale výsledkem kompromisu bylo, že úpravu učebnic delegovala židovská obec na státní úřad.

Zatímco židovské autority o přípravu vlastních učebnic nestály, protože se nechtěly v sekulárním vzdělávání nařízeném státem angažovat víc, než bylo nezbytně nutné, z pohledu vzdělanců a úředníků pověřených jeho organizací nebyli Židé schopni vlastní učebnice ani připravit. Tento názor alespoň předkládá Böhmova zpráva a přičítá jej na vrub celkové opožděnosti a zaostalosti Židů: podle něj k nim dospělo osvícenství později – a teprve až se rozšíří, jistě si Židé připraví vlastní učebnice (Böhm, 1785, s. 87–90).

Přepracování obou učebnic se ujal již zmiňovaný Ferdinand Kindermann von Schulstein, státní zmocněnec pro zřizování židovských normálních škol a zároveň vyšehradský probošt (k němu Tinková, 2022, s. 245–263). Přepracoval čítanku (*Lesebuch*), používanou jako učebnici morálky, etiky, a zřejmě i slabikář (*Namenbüchlein*). Aby se Kindermann vyhnul možným kontroverzím, předložil před vytištěním korekturu (Abdruck) čítanky vrchnímu rabínovi Landauovi ke kontrole. Ten sice korekturu přehlédl, ale nevěnoval jí asi velkou pozornost – uteklo např. označení Starý zákon, které neodpovídá židovské tradici[10] (k přepracování učebnic Böhm, 1784, s. 139–141, Wiener, 1785, s. 27).

Jak Kindermann při úpravě učebnic postupoval? V zásadě vynechával křesťanské pasáže, nejčastěji modlitby, a některé mravoučné příběhy, které se příliš vzdalovaly tehdejšímu židovskému životu (podrobněji ke Kindermannově metodě Glasenapp & Nagel, 1996, s. 27–36). Vynechané části ale nenahrazoval odpovídajícími židovskými reáliemi nebo modlitbami (desatero, vyznání víry), protože v normálních školách se náboženství vyučovat nemělo – to bylo vlastně podmínkou jejich uznání či spíše tolerance ze strany židovské obce. Odpovídající náhrada přitom možná byla, přinejmenším u starozákonních pasáží – v té době už totiž existoval překlad Bible do němčiny

10 *Lesebuch*, s. 49, kapitola o společenských povinnostech, část týkající se vztahu k bližnímu.

pořízený okruhem osvícenců kolem Mosese Mendelssohna.[11] Nepřipadalo ovšem v úvahu, že by se v té době prosadil do vyučování v tehdejší tradiční Praze (k tomu Flatto, 2017, s. 289–296).

Křesťanské versus židovské učebnice

Dříve, než se budeme věnovat obsahu jediných dvou specifických židovských učebnic používaných v židovských sekulárních školách – slabikáře a čítanky, nahlédneme na ně krátce z kvantitativní perspektivy podle počtu vydání. U slabikáře jsme zjistili celkem tři vydání mezi lety 1781–1801.[12] První vydání slabikáře, které muselo vyjít v Praze v letech 1781–1782 (přesněji mezi listopadem a květnem 1782, kdy byla otevřena první hlavní židovská škola v Praze), se nedochovalo. Další (druhé?) vydání v Brně mezi lety 1782–1784 známe díky jedinému exempláři,[13] stejně sporadicky je doloženo i další vydání v Praze z roku 1801.[14] Čítanka vycházela častěji – zjistili jsme celkem šest vydání: první v Praze z roku 1781 se nedochovalo, stejně jako další (Praha 1784 a 1789, k nim Hecht, 2008, s. 111–117, Sadowski, 2010, s. 191). Exemplářem jsou doložena tři vydání čítanky: v Brně v roce 1782,[15] v Praze z roku 1788 a 1811.[16]

---

11 Mendelssohnův překlad Bible, tzv. *Bi'ur*, vznikal mezi lety 1780–1783. Kindermann k němu jistě mohl mít přístup, protože si s Mendelssohnem korespondoval. K jejich korespondenci Hecht, 2008, s. 113–114.

12 Žádné pozdější vydání slabikáře se autorce této studie v bibliografiích ani souborných katalozích dohledat nepodařilo.

13 *ABC oder Buchstabierbüchlein nebst den Leseübungen für die jüdische Jugend der deutschen Schulen im Markgrafthume Mähren*. Brünn: gedruckt mit Swobodischen Schriften, [cca 1782–1784], BCBT36177, exemplář Vědecká knihovna v Olomouci.

14 *ABC und Buchstabirbüchlein nebst Leseübungen für die jüdische Jugend der deutschen Schulen im Königreiche Böheim*. Prag: Verlag der k. k. Normalschul-Buchdruckerey, 1801, exemplář Pedagogische Hochschule Wien.

15 *Lesebuch für die jüdische Jugend der deutschen Schulen im Markgrafthume Mähren*. Brünn: gedruckt mit Swobodischen Schriften, durch Johann Siedler, Faktorn, 1782, BCBT32894 eviduje čtyři exempláře (Brno, Olomouc, Stuttgart, Berlin).

16 *Lesebuch für die jüdische Jugend der deutschen Schulen im Königreiche Böhmen*. Prag: Normalschul-Buchdruckerey, 1788, BCBT523168, exemplář Koninklijke Bibliotheek Brussel; pod stejným názvem vyšlo i v Praze 1811, exemplář Leo Baeck Institute Library.

Malá dochovanost židovských učebnic je vcelku logická: učebnice a školní literatura obecně patří k užitkové literatuře, která většinou nebyla určena k uchovávání. U učebnic pro židovské školy také můžeme oprávněně předpokládat nižší náklad kvůli menšímu počtu žáků. Malý počet vydání těchto učebnic pak souvisí s demografií – Židé tvořili v té době přibližně dvě procenta obyvatelstva Čech a Moravy,[17] ale z hlediska kvantitativního je srovnání s křesťanskými učebnicemi přesto překvapivé a ukazuje velkou disproporci. Ve srovnatelnou dobu totiž vyšlo v Čechách a na Moravě téměř 30 vydání slabikářů v češtině nebo němčině (24 v češtině a pět v němčině), od založení normálních škol v roce 1774 do roku 1801 pak téměř 50 (36 v češtině a 11 v němčině včetně minimálně čtyř dvojjazyčných vydání). Průměrně se tedy slabikář tiskl dvakrát do roka. Druhý díl čítanky pro křesťanské školy byl vydán minimálně šestkrát.[18]

Slabikář

Základní učebnicí, dodnes spojenou s počátky výuky, je slabikář. V případě židovských škol se jednalo skutečně o zcela zásadní pomůcku – Židé totiž, jak víme, nemluvili správně německy a až na výjimky neuměli ani latinkové písmo. V tomto ohledu byla jejich situace v porovnání s křesťanskými dětmi složitější. Základy gramotnosti – elementární znalost čtení a psaní – totiž získávaly děti často již v rodině, před zahájením školní docházky. V případě židovských dětí a němčiny, jazyka školní výuky, to ovšem neplatilo. K základní znalosti čtení a psaní velmi často sloužily například i modlitební knihy, ostatně často jediné knihy, které chudší rodiny měly. Jak připomíná učitel M. Wiener, na rozdíl od křesťanských modlitebních knih ovšem nejsou židovské modlitební knihy psány v *živém* jazyce (Wiener, 1785, s. 72).

---

17 Pro Čechy máme časově nejbližší demografické údaje k roku 1785, kdy zde žilo cca 42 000 Židů. Na Moravě žilo v roce 1754 kolem 20 000 Židů, v roce 1784 více než 26 000 a k roku 1801 necelých 28 000 (Pěkný, 2001, s. 637).

18 Údaje o vydáních vycházejí z *Bibliografické databáze bohemikálních tisků, rukopisů a moderní literatury* na portále www.knihoveda.cz.

Pro potřeby této práce jsem podrobně zkoumala vydání slabikáře (Brno 1782–84) a čítanky (Brno 1782) a porovnala je s výchozími učebnicemi pro křesťanské děti. Slabikář (obr. 1) začíná přehledem latinkové abecedy, tiskacího a psacího písma, nácvikem čtení slabik a jednoduchých slov. Poté následují kratší říkanky, přísloví či motivační hesla, na něž navazují delší mravoučná čtení, která slabikář uzavírají. Jde o příběhy převzaté z různých vydání slabikářů a čítanek pro křesťanské děti.[19] Vynechány byly modlitby a texty týkající se základů křesťanského

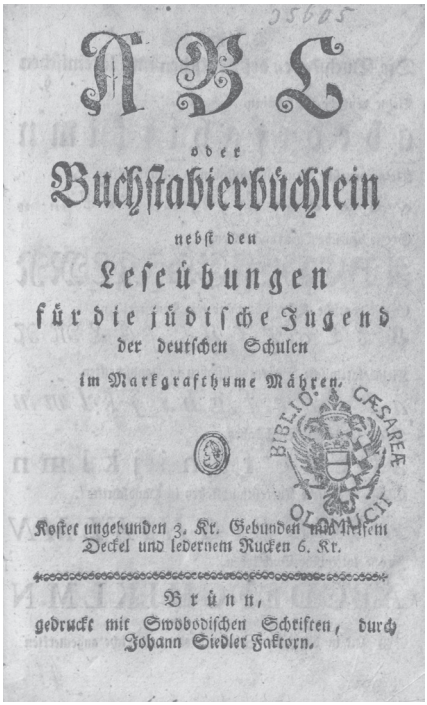
ABC
oder
Buchstabierbüchlein
nebst den
Leseübungen
für die jüdische Jugend
der deutschen Schulen
im Markgrafthume Mähren.
Kostet ungebunden 3. Kr. Gebunden mit Messing Deckel und ledernem Rucken 6. Kr.
Brünn,
gedruckt mit Swobodischen Schriften, durch Johann Siedler Faktorn.

35605
BIBLIO. CAESAREA OLOMUCII

Obr. 1. *ABC oder Buchstabierbüchlein nebst den Leseübungen für die jüdische Jugend der deutschen Schulen im Markgrafthume Mähren*. Brünn: gedruckt mit Swobodischen Schriften, [cca 1782–1784]. Exemplář Vědecká knihovna v Olomouci, signatura 35.605.

19 Vzorem byl jednak slabikář používaný v normálních školách a dále čítanka sestavená Ignazem Felbigerem: slabikář *ABC und Buchstabirbüchlein zum Gebrauche der Landschulen in den kaiserlich=königlichen Staaten*. Praha: Tiskárna normální školy, 1777, BCBT14618; čítanka *Leseübungen in verschiedenen Schriftarten, für die Schüler der Landschulen in den kaiserl. königl. Staaten*. Praha: Tiskárna normální školy, 1777, BCBT08318.

náboženství. Mimo to byly vypuštěny některé příběhy, které jsou zcela mimo tehdejší židovský život: například texty o oráči nebo o zlých sedlácích. F. Kindermann dále vynechal i pasáže zmiňující Ježíše, avšak ty, jež se vztahují k Bohu, ve slabikáři zůstaly. Připomeňme také, že v příbězích nedošlo k úpravě jmen, takže hrdinové mravoučných příběhů v židovských slabikářích se jmenují například Wilhelm či Karl.

Slabikář dále obsahuje školní řád (*Schulgesetze*), s pravidly chování ve škole, k učitelům a ke spolužákům. Tento školní řád byl v křesťanských učebnicích součástí druhého dílu čítanky. Obsahoval i pravidla chování v kostele, která ovšem v přepracování pro židovské školy byla, stejně jako ve výše uvedeném případě, vynechána zcela bez náhrady. Místo adaptace, která by zohledňovala židovskou obdobu kostela, tj. synagogu, uzavírala slabikář neutrální motivační báseň.

Čítanka

Obdobnou metodou přepracoval Kindermann i čítanku (obr. 2). Vychází z druhého dílu čítanky, učebnice používané v křesťanských normálních školách k výuce mravů a etiky.[20] V úvodu opět logicky vynechal části spojené s křesťanskou věroukou a dále výrazně zkrátil pasáže o obecných základech morálky, doprovázené v originále citacemi z Nového zákona. Pasáže o vztahu k bližnímu a rodině byly v židovské verzi doplněny citáty z Pentateuchu místo původních odkazů na Nový zákon, což byla jediná adaptace, k níž Kindermann přistoupil. V učebnici se mimo jiné pojednává i o etiketě – vhodném chování, oblečení, osobní hygieně, včetně postoje, sezení, vstupu do místnosti, pozdravech, větrání. V této zdánlivě neutrální části pečlivý Kindermann vynechal odstavec o správném klečení: na rozdíl od křesťanské praxe se během židovských modliteb nepokleká. Obdobně byla z části věnované rodině vynechaná věta o nerozlučitelnosti manželství, protože rozvod je v judaismu legitimní. Logicky byla rovněž vynechána i část o duchovních, jejich hierarchii a povinnostech vůči křesťanským věřícím. Oddíl o společnosti

20 *Lesebuch für die Schüler der deutschen Schulen in den K. K. Staaten. Zweyter Theil bestehend in der Anleitung zur Rechtschaffenheit*. Praha: Tiskárna normální školy – Jan Adam Hagen, faktor, 1780, BCBT08329.

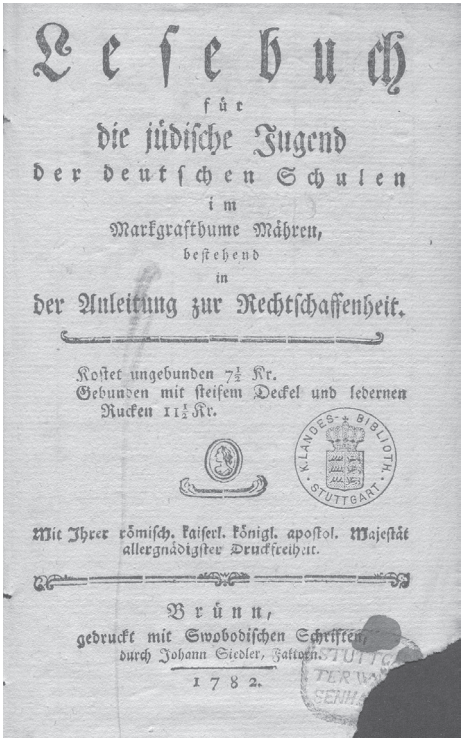

Lesebuch
für
die jüdische Jugend
der deutschen Schulen
im
Markgrafthume Mähren,
bestehend
in
der Anleitung zur Rechtschaffenheit.

Kostet ungebunden 7½ Kr.
Gebunden mit steifem Deckel und ledernen Rucken 11½ Kr.

Mit Ihrer römisch. kaiserl. königl. apostol. Majestät allergnädigster Druckfreiheit.

Brünn,
gedruckt mit Swobodischen Schriften,
durch Johann Siedler, Faktorn.
1782.

N. LANDES-BIBLIOTH. STUTTGART

Obr. 2. *Lesebuch für die jüdische Jugend der deutschen Schulen im Markgrafthume Mähren, bestehend in der Anleitung zur Rechtschaffenheit.* Brünn: gedruckt mit Swobodischen Schriften, durch Johann Siedler, Faktorn, 1782. Exemplář Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, signatura Paed.oct.2379.

(*Gesellschaft*) tak zdůrazňuje teze, že základem dobré společnosti je vzájemná láska lidí. Patriotismu je věnován celý závěrečný oddíl (*Vaterlandsliebe*), v němž se zdůrazňuje myšlenka, že vlast není místo, kde se člověk narodil, ale kde žije (podrobněji Sadowski, 2010, s. 196–200). Je zřejmé, že Kindermannovo přepracování – jako na adaptaci na ně lze nahlížet pouze částečně – spočívalo ve vynechání pasáží, ne v jejich nahrazování novými texty. Výjimku představovala pouze náhrada novozákonních citátů vhodnými citacemi ze Starého zákona. Kindermann ve slabikáři zdůrazňuje obecně etické a humanistické principy a věnuje se i základní etiketě, tzv. „kinderstube“. Na tento přístup upozorňují i dobové prameny: přepracování mělo zohlednit neotesanost (*rohigkeit*) židovských dětí, vzít v potaz jejich nectnosti a chyby a na ně

zaměřit mravouku (Böhm, 1784, s. 139–140).[21] V učebnicích měly naopak zůstat pasáže, které by židovské děti mohly číst spolu s křesťanskými.[22] Výsledkem Kindermannovy práce je učebnice etiky pro židovské děti vytvořená úředníkem a zároveň katolickým duchovním.

Příliš židovské?

Zajímavé je druhé vydání čítanky z roku 1784, jež se sice nedochovalo, ale známe ho díky podrobné recenzi v časopise pruských osvícenců *Measef*.[23] Anonymní recenzent druhé vydání chválí a považuje ho za nejlepší učebnici etiky a morálky určenou židovským dětem. Díky podrobnému obsahu, který je součástí recenze, víme, že v tomto vydání byly nově doplněny úryvky etických pasáží z Talmudu. Autorem těchto doplňků byl nejspíš zmiňovaný Moses Wiener (podrobněji Kestenberg-Gladstein, 1969, s. 55; Hecht, 2008, s. 116–117). Naopak třetí vydání učebnice z roku 1789 se shodovalo s prvním, vyšlo tedy bez tohoto doplňku. To opět naznačuje pnutí mezi školou a židovskou obcí, která ji financovala: do výuky židovských sekulárních škol neměla být zahrnuta židovská náboženská výuka v žádné formě (Sadowski, 2010, s. 190–191).

Připomeňme rovněž, že již v roce 1781 vyšla v Praze skutečně židovská čítanka. Pod názvem *Lesebuch für Jüdische Kinder* ji sestavil David Friedländer (1750–1834), radikální osvícenec z okruhu Mosese Mendelssohna.[24] Poprvé vyšla v Berlíně v roce 1779 a v Praze o dva roky později, zřejmě jako patisk.[25] Tato čítanka začíná přehledem abecedy

---

21 Tento Böhmův pohled přebírá i Wiener. Je přitom pozoruhodné, nakolik Wiener, učitel v pražské židovské škole, přejímá názory a postoje nežidovských úředníků vůči Židům (komolení němčiny, přílišná pozornost věnovaná náboženskému studiu, neotesanost židovských dětí, výuka kvůli lepšímu využití Židů pro stát, atp.) Wiener s. 13, s. 25 a s. 27.

22 To se týkalo provinčních škol, které navštěvovaly židovské i křesťanské děti.

23 *Erste Zugabe des zweyten Jahrgangs zu der hebräischen Monatsschrift* (*Ha-measef*) *dem Sammler*. *Ha-measef* 2 (Dezember 1784), s. 7–14.

24 Komentovanou edici této čítanky připravila Zohar Shavit, viz Friedländer, 1989.

25 *Lesebuch für Jüdische Kinder. Zum Besten der jüdischen Freyschule*. Berlin: in Commißion bey Christian Friedrich Voß und Sohn, 1779, VD18 12139467. *Lesebuch für*

a základů čtení, pokračuje Maimonidovými třinácti články víry, následují desatero, bajky Berachji Nakdana, etické narativní pasáže z Talmudu, překlad několika modliteb a etické výroky z Talmudu. Čítanku uzavírá přepracování několika mravně-etických příběhů vycházejících z knihy Přísloví i antických zdrojů (příběhy o Archytasovi, Sokratovi, Damonovi a Pythiasovi aj.). Proč Kindermann nepoužil jako základ tuto čítanku? Z pohledu pražských elit reprezentovaných rabínem Landauem byla příliš osvícenská a málo židovská (použitím překladu Talmudu do němčiny a tématy z antiky), naopak pro státní úředníky byla židovská až příliš (Maimonides, Talmud). Kindermann se tak raději rozhodl upravit křesťanské učebnice.

Teprve o třicet let později vznikla „židovská" učebnice etiky a náboženství *Bnej Cijon* (Vídeň a Augsburg 1812). Jejím autorem byl radikální osvícenec Herz Homberg (1749–1841), pověřený úředním dohledem nad židovskými státními školami v Haliči (podrobněji Sadowski, 2010, passim; Hecht, 2008, s. 159–163). Byla zařazena i do kurikula židovských sekulárních škol a měla zásadní význam: zkouška z *Bnej cijon* byla totiž od roku 1812 povinná pro všechny židovské novomanžele. Ti se přitom už od roku 1786 museli zároveň prokázat dokladem o absolvování židovské sekulární školy. Obě nařízení vedla přinejmenším k dočasnému zvýšení návštěvnosti židovských škol.

Závěr

Židovské sekulární školy představovaly novum v dosavadním židovském vzdělávání a současně položily základ jeho dlouhodobé dvojkolejnosti. Ze strany tradiční židovské ortodoxie byly spíš tolerovány, než respektovány. Rovněž učebnice vydávané pro potřeby těchto židovských škol představovaly nový fenomén: v židovském prostředí dosud neexistovala teoretická učebnice shrnující základy židovské věrouky, navíc v němčině, jazyce normálních škol. Výuka židovského náboženství byla totiž tradičně založena na studiu textů (Tóry, Tanachu, Talmudu).

Jüdische Kinder. Verfasst von einem bekannten jüdischen Gelehrten in Berlin. Praha: Johann Ferdinand von Schönfeld, 1781, BCBT33409. K prvnímu vydání Glasenapp & Nagel, 1996, s. 20–25, k oběma Nagel, 2015, s. 147–153.

I proto byly při výuce v židovských normálních školách používány mírně přepracované učebnice pro křesťanské školy.

Tyto učebnice jsou charakteristické snahou o kulturní transfer či kulturní translaci (Shavit, 2023, s. 27–29). Vnesly do židovského prostředí zcela nové narativy: učebnice etiky upozornila židovské děti, které dosud vedle rodiny vnímaly nanejvýš společenství své židovské obce (*kehilat kodeš*) na existenci jiného společenství, totiž státu. Podle této učebnice zároveň osvícený panovník usiluje o blaho svých poddaných, kteří mu mají sloužit a v případě potřeby za něj dokonce bojovat – Židé přitom byli povoláváni do armády až od roku 1788. Tentýž panovník ovšem nezrušil vysokou toleranční daň ani familiantský zákon, který striktně omezoval počet židovských rodin v zemi. Jak asi vnímaly židovské děti teze o lásce k vlasti zdůrazňované v Kindermannově čítance, když při domácí pesachové slavnosti četly pesachovou hagadu, končící přáním setkat se v obnoveném Jeruzalémě v následujícím roce? Židovským dětem se tak prezentovaly občanské povinnosti vůči poměrně abstraktní a idealizované společnosti. Obraz Židů této společnosti ovšem po léta formoval mimo jiné Kochemův *Veliký život*, jeden z nejvydávanějších textů nábožensky vzdělavatelské literatury v českých zemích, se svým naturalistickým a antijudaistickým popisem hanění Krista Židy.[26]

Jazykem sekulárního vzdělávání byla němčina, a ačkoli existovaly i české normální školy, většina židovských dětí navštěvovala školy s německým vyučovacím jazykem. Školy tak posílily znalost němčiny v židovském prostředí. Jejich cílem bylo vymýcení vernakulárního jazyka jidiš či jüdischdeutsch. V tomto ohledu se přitom shoduje postoj státních úřadů a židovských osvícenců, *maskilim*.

Z učebnic je patrná snaha vychovat ze židovských žáků německy mluvící občany židovského vyznání (Singer, 1934, s. 198). Přepracování křesťanských učebnic zdůrazňovalo vedle základních etických principů především ctnosti ideálního poddaného. Dlužno dodat, že tento

26 Martin von Cochem: *Weliký žiwot pána a spasytele nasseho Krysta Gežjsse*, Praha: Jezuitská tiskárna – Jan Jiří Schneider, faktor, 1759, K05363. Mezi lety 1698–1759 vyšel Cochemův *Veliký život* v češtině celkem pětkrát.

postup usnadnila či umožnila liknavost a neochota židovských elit vypracovat vlastní učebnici, obecněji rezervovaný přístup – či přesněji odstup – pražských Židů reprezentovaných pragmatickým, ale tradičním Ezechielem Landauem. Původní židovské učebnice židovské věrouky, *Bnej Cijon* Herze Homberga a *Toldot Jisra'el* Petera Beera (Praha, 1796, k ní podrobněji Hecht, 2008, s. 127–151), vznikly teprve mnohem později a za jiných okolností.

Literatura

APTROOT, Marion & GRUSCHKA, Roland, 2010. *Jiddisch. Geschichte und Kultur einer Weltsprache.* München: C. H. Beck Verlag. ISBN 978-3-406-52791-3.

BALÍK, Štěpán, 2015. *Jidiš v židovském etnolektu a moderní židovská literární identita v Čechách*. Praha: NLN. ISBN 978-80-7422-445-4.

BÖHM, Ignaz, 1784. *Historische Nachricht von der Entstehungsart und der Verbreitung des Normalschulinstituts in Böhmen* … Prag: [s.n.]. BCBT06812.

BÖHM, Emmanuel, 1785. *Fortsetzung der Historischen Nachricht von der Entstehungsart … des Normalsinstituts in Böhmen* … Prag: [s.n.]. BCBT06904.

CERMANOVÁ, Iveta, 2012. Úpadek a vzestup hebrejského knihtisku v Čechách 1780–1850. In: SIXTOVÁ, Olga (ed.). *Hebrejský knihtisk v Čechách a na Moravě.* Praha: Židovské muzeum v Praze – Academia, s. 215–237. ISBN 978-80-200-2197-7 (Academia), ISBN 978-80-87366-15-8 (ŽM).

CERMANOVÁ, Iveta, 2020. Official Discussions about the Toleration of Jews in Bohemia: On the Circumstances Surrounding the Issuance of the so-called Edict of Toleration in 1781. *Judaica Bohemiae*. Praha: Židovské muzeum v Praze. Roč. 55, č. 1, s. 5–57. ISSN 022-5738.

CERMANOVÁ, Iveta, 2023. Proměny vzdělávání českých Židů za vlády Josefa II. *Cornova. Revue české společnosti pro výzkum 18. století*. Praha: Česká společnost pro výzkum 18. století – Ústav pro českou literaturu AV ČR. Roč. 13, č. 2, s. 23–53. ISSN 1804-6983. dx.doi.org/10.51305/cor.2023.02.02.

ČORNEJOVÁ, Ivana (ed.), 2020. *Velké dějiny zemí Koruny české. Tematická řada: Školství a vzdělanost.* Praha: Paseka. ISBN 978-80-7432-985-2.

FLATTO, Sharon, 2016. 19th-Century Prague: Tradition, Modernization, and Family Bonds. *Hebrew Union College Annual*. New York: Hebrew Union College Press. Vol. 87, s. 279–336. ISSN 03609049.

FRIEDLÄNDER, David, 1989. *Lesebuch für jüdische Kinder*. Neu herausgegeben und mit Einleitung und Anhang versehen von Zohar Shavit. Frankfurt am Main: Dipa Verlag. ISBN 3763801324.

GLASENAPP, Gabrielle von & NAGEL, Michael, 1996. *Das jüdische Jugendbuch: Von der aufklärung bis zum dritten Reich*. Stuttgart – Weimar: J. B. Metzler'sche Verlagsbuchhandlung & Carl Ernst Poeschel GmbH. ISBN 978-3-476-01413-9.

HECHT, Louise, 2002. Die Prager deutsch-jüdische Schulanstalt 1782–1848. In: BEHM, Britta L., LOHMANN, Uta & Ingrid LOHMANN (Hrsg.). *Jüdische Erziehung und aufklärerische Schulreform: Analysen zum späten 18. und frühen 19. Jahrhundert*. Münster – New York – Berlin: Waxmann, s. 213–252. ISBN 3-8309-1194-7.

HECHT, Louise, 2008. *Ein jüdischer Aufklärer in Böhmen: der Pädagoge und Reformer Peter Beer (1758–1838)*. Köln: Böhlau Verlag. ISBN 3-412-14706-0; 978-3-412-14706-8.

HECHT, Louise, 2011. Mezi haskalou a chederem. Školy a židovská výchova v zemích Koruny české. *Judaica Bohemiae 46 – Supplementum. Jedinec a obec – Židé v Čechách, na Moravě a ve Slezsku 1520–1848*. Praha – Brno: Židovské muzeum v Praze – Společnost pro dějiny židů v České republice, s. 337–352. ISBN 978-80-87366-11-0.

KESTENBERG-GLADSTEIN, Ruth, 1969. *Neuere Geschichte der Juden in den böhmischen Ländern. Erster Teil. Das Zeitalter der Aufklärung 1782–1830*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).

LOHMANN, Ingrid (ed.), 2001. *Chevrat Chinuch Nearim. Die jüdische Freischule in Berlin (1778–1825) im Umfeld preussischer Bildungspolitik und jüdischer Kultursreform. Eine Quellensammlung*. Herausgegeben von Ingrid Lohman mitherausgegeben von Uta Lohmann unter Mitarbeit von Britta L. Behm, Peter Detrich und Christian Bahnsen. Teil I, II. Münster – New York – Berlin: Waxman. ISBN 3893257802.

MÁDLOVÁ, Claire, 2017. Organizace tisku učebnic v Čechách. Přizpůsobení jedné tereziánské reformy. *Cornova. Revue České společnosti pro výzkum 18. století*. Praha: Česká společnost pro výzkum 18. století – Ústav pro českou literaturu AV ČR. Roč. 7, č. 1, s. 57–71. ISSN 1804-6983. dx.doi.org/10.51305/cor.2017.01.03.

NAGEL, Michael, 2015. Deutsch-jüdische Schulbücher im 18. Jahrhundert. In: *Schulbücher um 1800. Ein Spezialmarkt zwischen staatlichem, volksaufklärerischem und konfessionellem Auftrag*. Herausgegeben von Christine Haug und Johannes Frimmel. (*Wolfenbüttteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens*, Band 48). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag in Kommission, s. 141–156. ISBN 3447103922.

PĚKNÝ, Tomáš, 2001. *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. Praha: Sefer. ISBN 80-85924-33-1.

SADOWSKI, Dirk, 2010. *Haskala und Lebenswelt: Herz Homberg und die jüdischen deutschen Schulen in Galizien 1782–1806*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. ISBN 9783525369906, 9783647369907.

SHAVIT, Zohar, 2023. Cultural Translation and Educational Media. In: KÄBISCH, David, von der KRONE, Kerstin & WIESE, Christian (eds.). *Religious Knowledge and Positioning. The Case of Nineteenth-Century Educational Media*. Berlin – Boston: De Gruyter, s. 27–37. ISBN 9783110795905.

SOXBERGER, Thomas, 2015. Eighteenth Century Yiddish Prints from Brünn/Brno as documents of Language Shift in Moravia. *Judaica Olomucensia* (*Jewish Printing Culture between Brno, Prague and Vienna in the Era of Modernization, 1750–1850*). Olomouc: Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci. Č. 1, s. 62–89. ISSN 1805-9139.

SINGER, Ludwig, 1934. Zur Geschichte der Juden in Böhmen in den letzten Jahren Josefs II. und unter Leopold II. *Jahrbuch der Gesellschaft für Geschichte der Juden in der Čechoslovakischen Republik*. Prag: In Kommission bei Taussig u. Taussig, Verlagsbuchhandlung in Prag. Roč. 6, s. 198–284.

SLÁDEK, Pavel, 2011. Ezekiel Landau (1713–1793). A Political Rabbi. In: CERMAN, Ivo, KRUGER, Rita & REYNOLDS, Susan (eds.). *The Enlightment in Bohemia. Religion, Morality and Multiculturalism*. Oxford: Voltaire Foundation in assoc. with Liverpool University Press, s. 233–251. ISBN 0729410145, 978-0729410144.

TINKOVÁ, Daniela, 2022. *Osvícenství v českých zemích. I. Formování moderního státu (1740–1792)*. Praha: NLN. ISBN 978-80-7422-852-0.

ULIČNÁ, Lenka, 2016. Policejní řád pro moravské židovstvo: K pojmu jazyková apropriace. In: BOUŠEK, Daniel, KŘÍŽOVÁ, Magdalena & SLÁDEK, Pavel (eds.). *Dvarim meatim. Studie pro Jiřinu Šedinovou*. Praha: FF UK, s. 156–162. ISBN 978-80-7308-598-8.

WANNICZEK, Johann, 1832. *Geschichte der prager Haupt-Trivial- und Mädchenschule der Israeliten, deren Verfassung und merkwürdingen Vorfälle von ihrer Gründung bis auf gegenwärtige Zeiten*. Prag: M. I. Landau.

WEXLER, Paul, 1981. Ashkenazic German (1760–1895). *International Journal for the Sociology of Language.* Mouton Publishers. Roč. 30, s. 119–130.

WIENER, Moses, 1785. *Nachricht von dem Ursprunge und Fortgange der deutschen jüdischen Hauptschule zu Prag*, … Prag: Jan Josef Diesbach. BCBT02527.

Citované databáze národních retrospektivních bibliografií starých tisků

Bibligrafie cizojazyčných bohemikálních tisků do roku 1800 (BCBT).

Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší do roku 1800 (K).

Verzeichnis Deutscher Drucke des 18. Jahrhunderts (VD18).

Elektronické zdroje

Bibliografická databáze bohemikálních tisků, rukopisů a moderní literatury. Dostupné z: https://knihoveda.lib.cas.cz/Search/Results.

Schriftenreihe Jüdische Bildungsgeschichte in Deutschland.
Dostupné z: https://www.ingridlohmann.de/JF/Schriftenreihe.htm.